

محلّه نوغان یکی از قدیمی ترین محلات مشهد محسوب می‌شود. بر اساس اطلاعات مندرج در کتاب نفوس ارض اقدس، نوغان پس از پایین خیابان بیشترین واحد مسکونی را داشته است. در مجاورت محلّه نوغان، روستاهای متعددی وجود داشت. روستاهایی مانند جمع آباد،

شقا، محراب خان، سمرقند و خیرآباد که اراضی زراعی وسیعی داشتند. به همین دلیل بخش عمده ساکنان این محلّه کشاورز بودند. به نوشته زین العابدین میرزای قاجار، تعدادی از صاحب منصبان شهر، مانند نایب التولیه آستان قدس، در این محلّه سکونت داشتند.

مشاغل مشهد

زین العابدین میرزادر جدول تنظیم شده، بخشی را به ثبت وضعیت اقتصادی و شغل افراد، بر اساس متمول، متوسط و فقیر اختصاص داده است. همچنین افراد از نظر وابستگی به دستگاه حکومتی نیز به «نوکر دولت و آستانه»، «رعایا» و «صانعین» (پیشه‌وران) تقسیم شده‌اند. یکی از جالب‌ترین اطلاعاتی که می‌توان از سرشماری زین العابدین میرزای قاجار به دست آورد، حرفه‌های رایج در مشهد دوره قاجار است. از میان ده‌ها عنوان شغل ثبت شده در این کتاب که امروزه تقریباً وجود ندارند، می‌توان به «شماغ» (شمع‌ساز)، «همیمه‌کش» (هیزم‌کش)، «کلاه‌دوز»، «میرآب» (تقسیم‌کننده آب)، «تفنگ‌ساز»، «عصار» (روغن‌گیر)، «دلاک»، «صباغ» (رنگ‌زیارنگ‌ساز)، «مکاری» (کرایه‌دهنده چهارپایان)، «خارکش»، «مقنی» (کارگر قنات)، «ساریان» (شتردار)، «علاف» (علوفه‌فروش)، «نداف» (پنبه‌زن)، «دالان‌دار» (محافظ کاروان‌سرا)، «شال‌فروش»، «علاقه‌بند» (ابریشم‌باف)، «سلسله‌دوز» (سوزن‌دوز)، «حناسای» و «سقا» اشاره کرد. جالب اینجاست که برخی مشاغل امروزی نیز، یک قرن قبل، با عنوان دیگری شناخته می‌شده‌اند. مانند «چرکچی» که یکی از کارگران نانوايي امروزی است.

آغاز نهضت آمارگیری در زمان صدارت حسن خان سپهسالار

پس از آغاز نهضت آمارگیری که فرمانش را ناصرالدین شاه داده بود، میرزا حسن خان سپهسالار (۱۲۸۸-۱۲۹۷ق) طی حکمی از همه نوکران (کارمندان) و خدمه دولت خویش خواست که «هرکس که در قریه‌ای ساکن است، اعم از غریبه و بومی، از مرد و زن و صغیر و کبیر، خواه طفل شیرخواره باشد یا پیر مرد صدساله، خواه غنی باشد یا صاحب ملک، علاقه، زارع، کاسب، خوش‌نشین، عمله و بیگانه؛ صحیح الاعضا، شل، لنگ و یک چشم؛ زن و مرد؛ زن بی شوهر یا طفل یتیم؛ رعیت قدیم قریه یا جدید یا... به هر صنف و صنعت که باشد، مشخص نماید و تا ممکن است، بر وجه تحقیق، و الا از روی تخمین سن و سال آن‌ها را بنویسد و از این حکم احدی مستثنا نیست.» هم‌زمان با نهضت آمارگیری در زمان صدارت حسن خان سپهسالار، اولین سرشماری اصولی خانوارهای ایرانی در مشهد انجام شد. طبق این سرشماری، جمعیت مشهد ۵۷ هزار و ۲۸۷ نفر ثبت شده است که از این تعداد ۲۰ هزار و ۴۶ نفر زن و بقیه مرد یا کودک بوده‌اند. برای شهر مشهد حدود ۷۶۶۷ باب خانه ذکر شده است. او سرشماری شهر را خانه‌به‌خانه انجام می‌داد. در این سرشماری ابتدا نام صاحب خانه، سپس تعداد ساکنان آن خانه به تفکیک مرد، زن، پیر، جوان، پسر، دختر و شیرخوار ثبت شده است. تقسیم‌بندی مردم جامعه به فقیر و غنی، ذکر مشاغل عمده مردم شهر مشهد و مشخص کردن کارمندان دولتی از رعیت، توجه به دیگر اقشار شهر مشهد چون یهودیان و ذکر تعداد افراد اعم از زن و مرد، پیر و جوان و افراد معلول از مهم‌ترین موضوع‌هایی است که در این سرشماری به آن توجه شده است. نکته درخور توجه در سرشماری سال ۱۲۹۵ قمری، اشاره به تعداد مساجد، تکایا، مدارس، کاروان‌سراها، آب‌انبارها، کارخانجات و باغ‌های شهر است.

مرو و حملات پیاپی راهزنان و مهاجمان، این محله را به منطقه‌ای پر مخاطره تبدیل کرده بود. از سوی دیگر، آمارهای کتاب نفوس ارض اقدس نشان می‌دهد که پایین خیابان محله فقیرنشین مشهد محسوب می‌شده است.

این محله شلوغ‌ترین و پرجمعیت‌ترین محله شهر بوده و تراکم جمعیت در این محله بسیار زیاد بوده است. نزدیک بودن محله پایین خیابان به اراضی زراعی خارج از شهر باعث شده بود حرفه بخش مهمی از ساکنان آن، کشاورزی باشد.

طبق گزارش زین العابدین میرزای قاجار، تنها زنی که در محله پایین خیابان صاحب‌خانه محسوب می‌شد، بانویی به نام حاجی خانم بود.

این محله منازل وقتی زیادی داشت و تعداد تکیه‌ها و مساجدش بیش از دیگر محله‌ها بود. از میان مأموران دولتی ساکن در محله عیدگاه، داروغه شهر، سمتی مهم‌تر از دیگران داشت.

با توجه به قرار گرفتن محله در مسیر پررفت‌وآمد و پرزائر مشهد به سمت نیشابور و تهران، واحدهای تجاری آن رونق خاصی داشتند.

پایین خیابان، پرجمعیت‌ترین محله شهر

آمارهای زین العابدین میرزای قاجار نشان می‌دهد که محله پایین خیابان بیشترین تعداد واحد مسکونی و کمترین فضای سبز شهری را داشته است. قرار گرفتن این محله در مسیر مشهد به سمت هرات و

این محله می‌توان به «عمادالملک»، حاکم طیس، «علیمردان خان نصرت‌الملک امیرتومان»، رئیس ایل تیموری و «محمدحسن ناظر»، ناظر آشپزخانه آستان قدس اشاره کرد.

عیدگاه، نبض اقتصاد شهر

محلّه عیدگاه میان محله سرشور و پایین خیابان قرار داشت. طبق آماري که زین العابدین میرزای قاجار ارائه کرده است، ۱۱۱ خانواده از ۱۱۴ خانواده یهودی ساکن مشهد در عیدگاه زندگی می‌کردند. محل زندگی آن‌ها تا نیم قرن پیش به محله جهودها معروف بود. به لحاظ ترکیب جمعیتی، عیدگاه بیشترین تعداد ثروتمند و کمترین تعداد فقیر را در خود جای داده بود.

سراب، محله‌ای اعیان‌نشین

در میان ۶ محله مشهد، محله سراب به دلیل دارا بودن باغ‌های متعدد و مصفا، محله اعیان‌نشین شهر محسوب می‌شد.

افزون بر قرار داشتن مقر حکومتی در این محله، بیشتر کارکنان عالی‌رتبه دولت و آستان قدس نیز در آن ساکن بودند.

مظهر بسیاری از قنات‌های مهم شهر نیز در محله سراب قرار داشت و قنات معروف سناباد از میان آن عبور می‌کرد. طبق سرشماری زین العابدین میرزای قاجار، تعداد خانه‌های اجاره‌ای این محله بیش از دیگر محلات مشهد بود و سران آواره افغانی و عمال حکومتی آن‌ها را اجاره کرده بودند. از ساکنان معروف

جمعیت ۵۱ هزار نفری در پایان طرح

در سال ۷۵ که سرشماری نفوس و مسکن ایران در منطقه ما اجرا شد، در ۵ سال بعد از اجرای پروژه‌های عمرانی و طرح نوسازی و بهسازی بافت پیرامون حرم مطهر رضوی، جمعیت آن ۴۴ هزار و ۸۳۶ نفر بود، اما این جمعیت تقریباً ۴۵ هزار نفری کم‌کم با اجرای طرح تملک‌ها برای پیشرفت طرح بهسازی کمتر و کمتر شد، تا جایی که در سال ۸۳ جمعیت به ۳۴ هزار و ۲۵ نفر رسید و اکنون بعد از گذشت ۲۴ سال از اجرای این طرح، جمعیتی در حدود ۱۳ هزار و ۴۰۰ نفر را در مساحت ۳۳۷ هکتاری منطقه مان داریم.

این در حالی است که نعمتی، شهردار منطقه ثامن، در اظهار نظری در باره کاهش جمعیت اطراف حرم مطهر می‌گوید: در بازه‌ای از زمان فشار اجتماعی زیادی به مردم ساکن در منطقه وارد شد که نتیجه آن خالی شدن این منطقه از مجاوران شد، اما با حفظ هویت‌های تاریخی منطقه که برای مدیریت شهری دارای اهمیت است و همچنین استفاده از ظرفیت‌های مردمی تلاش می‌کنیم که در پایان طرح بهسازی و نوسازی بافت پیرامون حرم مطهر جمعیت مجاور ۵۱ هزار نفر شود. هدفی که به گفته صابری، مشاور شهردار منطقه، بعد از پایان طرح دور از دسترس نیست. او در این باره اظهار می‌کند: طبق مصوبه طرح بهسازی و نوسازی در سال ۸۷، افق جمعیت منطقه

ثامن ۵۱ هزار نفر پیش‌بینی شده است. وی ادامه می‌دهد: این افق دور از دسترس نیست. زیرا افزایش و مناسب‌سازی خدمات شهری در منطقه رضایت‌شهر و نندی ایجاد می‌کند و همین رضایت جمعیت را به سمت منطقه سوق خواهد داد. صابری با اشاره به پیش‌بینی در باره گسترش و افزایش خدمات شهری در منطقه ثامن می‌افزاید: افزایش فضای سبز از ۲/۵ هکتار به ۱۰ هکتار و همچنین ایجاد ۹ مرکز خرید محلی در کنار بقالی‌ها و سوپرمارکت‌های سنتی می‌تواند در برگشت جمعیت بسیار تأثیرگذار باشد.

وی تصریح می‌کند: یکی از دلایل اجرای طرح بهسازی مناسب‌سازی و فراهم کردن امکانات خدمات شهری در راستای بازگرداندن جمعیت به منطقه است.

وی در پاسخ به این سؤال که چه دلایلی باعث گریز و کوچ مردم منطقه به دیگر مناطق مشهد شده است، اظهار می‌کند: کوچ مردم منطقه دلایل زیادی دارد که مهم‌ترین دلیل آن ارزش بالای قیمت زمین نسبت به دیگر مناطق است. همین و سوسه مالی باعث فروش زمین‌ها و خانه‌های ویلایی منطقه توسط مالکان و کوچ آن‌ها به دیگر مناطق شهری شد. یکی دیگر از دلایل کوچ مردم منطقه مان، کمبود امکانات شهری در منطقه بود. همچنین محله‌های مختلف در منطقه مادر تمام طول سال پذیرای زائران است و

نعمتی، شهردار منطقه ثامن، نیز استفاده از ظرفیت‌های سرمایه‌گذاری در راستای رونق کسب‌وکار در منطقه ثامن و در نظر گرفتن حق و حقوقاتی همانند وام‌های مناسب برای این گروه را یکی از راه‌های افزایش جمعیت دانسته است. ■

در کنار تمام محاسن و مزایای حضور زائران در منطقه ما معضلات و مشکلاتی نیز به وجود می‌آورد که یکی از این مشکلات ترافیک است. با اجرای طرح بهسازی تا حد زیادی این مشکلات و معضلات حل می‌شود و باعث افزایش جمعیت خواهد شد.